

IDEOLOGIJSKO OTUĐENJE: VRHUNAC OTUĐENJA POSTREVOLUCIONARNOG DRUŠTVA

MISLAV KUKOČ
Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 316.75
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1987—03—15

U uvjetima globalne društvene opreke međusobno suprotstavljenih ekonomskopolitičkih sustava, totalno otuđenje, kao vrhunac otuđenja, nastupa u dvjema svojim pojavnim oblicima što se nadaju kao krajnje konzekvence istoga otuđujućeg procesa. U tekstu se implicira teza da *postvarenje*, kao posljedica ovladavanja robnotržišnih mehanizama čovjekovom svijesću, postaje vrhunac otuđenja *građanskog* društva. Da bi se pokazalo kako i zašto *ideologijsko otuđenje* postaje prevladavajući oblik samootuđenja čovjeka *postrevolucionarnog* društva, prvo se problematizira i raščlanjuje sâm pojam *ideologije*, a zatim zajedno s njim i pojmovi *otuđenje* i *postvarenje*.

Pod *postrevolucionarnim društvom* podrazumijeva se društveni i politički sustav tzv. realnog socijalizma, kao i srodni sustavi — njegovi derivati što se od sustava »realnog socijalizma« razlikuju više *intencionalno* nego *faktički*. Tom se sintagmom želi naglasiti, s jedne strane, da se *postrevolucionarno društvo* ne smatra *per definitionem* socijalističkim kako se ono samorazumijeva i, s druge strane, da se radi o društvu bitno različitom od građanskog društva, o društvu koje je izgrađeno poslije revolucionarnog rušenja i ukidanja političkog sustava građanskog društva.¹

Među mnogim razlikama postoji i nešto »zajedničko« građanskom i *postrevolucionarnom društvu*: oba su otuđena čovjeku, njegovim istinskim potrebama. To, drugim riječima, znači da nijedno od tih društava ne predstavlja autentičnu čovjekovu zajednicu, njegov zavičaj — *ethos*, već se, naprotiv, u njima čovjekovo samootuđenje produbljuje i doseže svoj vrhunac. Međutim, pravladavajući oblik, u kojemu se otuđenje manifestira, u svakom od tih društava bitno je različit. Prethodno je već pokazano na koji način u građanskom društvu otuđenje čovjeka nastupa kao *posvemašnje postvarenje**. Da bi se pokazalo kako i zašto

¹ Uporaba i značenje sintagme *postrevolucionarno društvo* u ovome radu nije u vezi s istovjetnim naslovom knjige P. Swecyja *Post Revolutionary Society*, New York, 1980. (Usp. Ivo Pačić, *Protivodnja ideologije*, Prosveta, Beograd, 1984, str. 191.) budući da je nastala nezavisno od njega; kao ni s pretpostavljenim značenjem i uporabom iste sintagme u knjizi.

* Ovaj je tekst dio šire studije u kojoj se analizira problem otuđenja i njegova fenomenologija u suvremnom svijetu.

ideologijsko otuđenje postaje prevladavajući oblik samootuđenja čovjeka postrevolucionarnog društva, potrebno je prvo promotriti i problematizirati sam *pojam ideologije*, te potom iznova — ali sada u novome kontekstu, zajedno s njim — i pojmove *otuđenje* i *postvarenje*.

a) (Meta-)filozofijski pojam ideologije

Ideologija je vjerojatno pojam o čijem značenju, mjestu i funkciji u suvremenoj filozofiji i sociologiji postoji ponajviše dvojbi i razilaženja. Za to postoji nekoliko razloga o kojima će biti riječi kasnije.

Inače, sam pojam ideologije skovao je Destutt de Tracy u neutralnom smislu »nauke o idejama«.² Premda je neutralno značenje pojma ideologije zadržano u nekim kasnijim koncepcijama — primjerice u Mannheimovu shvaćanju »vrijednosno neutralnog pojma ideologije« (samo uvjetno), a posebno u dijelu marksističke tradicije u kojoj se, počam s Lenjinom, ideologija shvaća također vrijednosno neutralno, kao duhovna nadgradnja, odnosno sustav ideja, predodžbi i pojmova, izračen u različitim oblicima, bilo progresivne (kao »proleterska«, »znanstvena«, »marksističko-lenjinistička« ili »socijalistička« ideologija) ili reakcionarne (kao »buržoarska«, »neznanstvena« ili »idealistička« ideologija) pa prema tome, istinite ili lažne društvene svijesti³ — ipak u suvremenoj teoriji prevladava shvaćanje ideologije u negativnom značenju, bilo na gnoseologijskoj razini »krive«, »izokrenute«, »lažne« svijesti, ili na ontologijskoj razini gdje se korijeni ideologije nalaze u otuđenju svjesnoga bitka, odnosno duhovne čovjekove proizvodnje. U tom negativnom, pejorativnom smislu, pojam ideologije prvi su uporabili Napoleon I. i Chateaubriand nazivajući svoje političke i idejne protivnike — sljedbenike Condillacove filozofije — ideolozima.⁴ Međutim, problematika »krive svijesti« uočena je i prije no što je skovan termin *ideologija*. Tako N. Machiavelli, prodirući svojim beskompromisnim racionalističkim pristupom u samu strukturu političke zbilje, prokazuje kao lažne — danas bi se reklo: ideologijske — moralističke, religijske i filozofijske ideje svog vremena.⁵

² Usp. o tome K. Mannheim, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1978, str. 72.; G. Labica, »Ideologija«, *Kulturni radnik*, Zagreb, br. 4/1984, str. 60.

³ Usp. K. Mannheim, *Op. cit.*, str. 83—86, ali i str. 87. i dalje. Za marksističko-lenjinističku ideologiju usp. *Marxistisch-Leninistisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 2, hrsg. v. G. Klaus u. M. Buhr, Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg, 1975, S. 548—548.; usp. o tome i G. Labica, *Op. cit.*, str. 74, 75.; I. Paić, *Proizvodnja ideologije*, str. 44—49, 177. i d.

⁴ Usp. K. Mannheim, *Op. cit.*, str. 72, 73.; G. Labica, *Op. cit.*, str. 60.; L. Kolakowski, *Glavni tokovi marksizma*, I, BIGZ, Beograd, 1980, str. 181, 182.

⁵ Usp. o tome K. Mannheim, *Op. cit.*, str. 64, 65.

Temeljna pretpostavka Descartesove *metodičke skepse* jest sumnja u ispravnost čitave dotadašnje znanstvene spoznaje koja, kao rezultat iskrivljenog fantaziranja i obmane, poput one u snu, ima ideologijski karakter.

S druge strane, za F. Bacona lažni su pojmovi, on ih naziva *idolima*, duboko u čovjeku ukorijenjene predrasude koje priječe istinitu (znanstvenu) spoznaju.⁶ Među njima su naročito *idola theatri*, što se javljaju kao posljedica utjecaja ideja raznih filozofskih autoriteta na čovjeka, bliski modernom određenju ideologije. No, uzimanje empirijskog iskustva, kojim se pobijaju idoli, u smislu trajnoga garanta istine, deklarira Bacona pretečom pozitivističke kritike ideologije što, kao ideologiji kontraponiranu istinu, uzima svijet egzaktnih prirodnih znanosti kojima će kasnija marksistička kritika također ustanoviti ideologijski karakter.

Pojam je ideologije, međutim, kritički filozofijski, odnosno *meta-filozofijski* utemeljen tek u Marxovu djelu, *explicite* u *Njemačkoj ideologiji*, no njegovo se značenje dade shvatiti samo iz cjeline Marxova filozofijskog opusa. Naime, poteškoće shvaćanja Marxova pojma ideologije ne nadaju se samo kao rezultat izostajanja njegove zaokružene definicije; mnogo ozbiljnije poteškoće proizlaze iz specifičnosti samoga fenomena ideologije, njegove unutarnje strukture i situiranosti u duhovnoj sferi čovjekova bitka. Budući da su i filozofija i sociologija dijelovi iste duhovne sfere, njihov izriječak o ideologiji *eo ipso* ima ideologijski karakter. Stoga je prodiranje u bit pojma ideologije moguće samo s meta-filozofijskog stajališta kritike otuđena podijeljenja svijeta, odnosno kritike filozofije kao osamostaljenog i izoliranog dijela istoga toga svijeta.

Ideologiju Marx određuje na različite, čak i međusobno proturječne načine, pa to izaziva dodatnu zbrku koja je rezultirala mnoštvom najrazličitijih poimanja ideologije u okviru kasnije markističke tradicije.

Tako se u *Njemačkoj ideologiji* ideologija označuje kao »iluzija«, »naglavčke (auf den Kopf) preokrenuta svijest kao u cameri obscuri«, kao »refleksi i odjeci životnog procesa«, »maglovite tvorbe u ljudskome mozgu«, kao »uobražavanje« (»Einbildung«), »predodžba« (»Vorstellung«), »idealna izraz vladajućih materijalnih odnosa« i t. sl.⁷

⁶ *Ibid.*, str. 63, 64.

⁷ »Illusion des Bewußtsein« (S. 12); »Illusion dieser Epoche« (S. 44.); »Illusion dieser Klasse über sich selbst« (S. 51.); »Illusion der Ideologen überhaupt, z. B. die Illusionen der Juristen, Politiker« (S. 54.); »Diese juristische Illusion« (S. 94.); »notwendiger Illusion« (S. 95.); »(...) in der ganzen Ideologie die Menschen und ihre Verhältnisse wie einer Camera obscura auf den Kopf gestellt erscheinen« (S. 20.); »die Ideologen alles auf den Kopf stellen« (S. 95.); »(...) die Entwicklung der ideologischen Reflexe und Echos dieses Lebensprozesses«, »die Nebelbildungen im Gehirn der Menschen« (S. 20.); »Einbildung«, »Vorstellung« (S. 44.); »der ideelle Ausdruck der herrschenden materiellen Verhältnisse« (S. 50.); (K. Marx — F. Engels, *Feuerbach: Gegensatz von materialistischer und idealistischer Anschauung*, /

Neka od navedenih određenja ideologije veoma su bliska spoznajno-teorijskoj ili epistemologijskoj poziciji koja pretpostavlja samostalnu i izoliranu svijest glede materijalne proizvodnje čovjekova povijesnog života. Ali, na drugoj strani, ideologija kao »duhovna proizvodnja (geistige Produktion) (...) ideja, predodžbi, svijesti, prije svega, jezikom zbiljskoga života neposredno se isprepliće s materijalnom djelatnošću i materijalnim saobraćanjem ljudi.« Stoga (ideologijska) »svijest nikada ne može biti nešto drugo nego svjesni bitak, a bitak ljudi je njihov zbiljski proces života«. U tome je kontekstu ideologija jedna strana povijesti, što ima korijene ne u svijesti već u »historijskom procesu života (historischen Lebensprozeß)«. ⁸

Iz ovih izrijeaka, što odgovaraju Marxovoj temeljnoj poziciji, nazire se *meta-filozofijski »ontologijski« korijen ideologije*. On se ne nalazi u odnosu samostalno shvaćene svijesti *spram* samostalno shvaćena predmeta, što je već otuđeni odnos; nasuprot njemu ishodište ideologije je u *zbivanju otuđenja bitka samoga*.⁹ Otuđenje čovjekova socijalnog bitka donosi već prvi historijski oblik društvene podjele rada, što je istovjetni proces otuđivanja *proizvodnje u rad* koji se dijeli na *materijalni i duhovni*. *Otuđeni materijalni rad* predstavlja sferu *ekonomije*, a *otuđeni duhovni rad* sferu *ideologije*.¹⁰ Budući da svi dijelovi tzv. duhovne nadgradnje: moral, pravo, religija, filozofija i znanost nisu ništa drugo do učinci povijesne čovjekove duhovne proizvodnje koja se zbivala na način otuđena, podijeljena rada, oni i sami pripadaju ideologiji, kao »specifične konfiguracije svijesti koje odgovaraju otuđenim bićima i spadaju u zbivanje otuđenog bitka.«¹¹ Iz takva određenja proizlazeći ideologijski karakter, ne samo takvih učinaka duhovne produkcije kao što su moral, pravo, religija i filozofija, već i tzv. vrijednosno neutralnih egzaktnih prirodnih znanosti — ne dovodi u pitanje njihovu istinitost. Naime, da li će pojedini oblici duhovne proizvodnje, odnosno njihova svijest, istinito, tj. točno, ili neistinito, tj. netočno korespondirati s otuđenim socijalnim bitkom, potpuno je irelevantno za njihovu ideološkičnost: »ideo-

---

Erstes Kapitel des I. Bandes der 'Deutschen Ideologie' / Dietz Verlag, Berlin, 1974.) U istome gnoseologijskom smislu i Engels određuje ideologiju u *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie*, te izrijeком u svojem *Pismu Mehringu* (14. VII. 1893.) kao »falsches Bewußtsein«. Svojim pojmom »historijskog ideologa (...) koji se izgrađuje samostalno iz misli ranijih generacija«, Engels se definitivno udaljuje od Marxova metafilozofijskog pojma ideologije. (K. Marx — F. Engels, *Ausgewählte Schriften in zwei Bänden*, Bd. 2, Dietz Verlag, Berlin, 1955. — *Ludwig Feuerbach und der Ausgang...*, S. 354, 370ff.; *Engels an Mehring*, S. 467ff.)

⁸ K. Marx — F. Engels, *Feuerbach: Gegensatz...*, S. 19, 20,

⁹ Usp. o tome M. Kangrga, *Smisao povijesnoga*, Studentski centar Sveučilišta, Zagreb, 1970, str. 150. i dalje; V. Sutlić, *Bit i suvremenost*, S. Marxom na putu k povijesnom mišljenju, V. Masleša, Sarajevo, 1972, str. 71.

¹⁰ V. Sutlić, *Op. cit.*

¹¹ *Ibid.*, str. 75.

logija nije zabluda, netočnost, privid — ona je otuđena svijest« i, kao takva, ona može istinito prikazivati, analizirati, mjeriti, kvantificirati etc. otuđeni bitak.¹²

No, zadržavanje na ovako široko i obuhvatno shvaćenom pojmu ideologije, premda nalazimo da mu se nema što teorijski proturječiti, slabo pomaže u operacionalizaciji samoga pojma na razini shvaćanja ideologijskog otuđenja kao vrhunca otuđenja postrevolucionarnog društva. Posvemašnja nazočnost *a priori* tako shvaćene ideologije u svim sferama čovjekova duhovnog bivstvovanja, bez obzira o kakvom je globalnom društveno-ekonomskom sustavu riječ, čini otežanim njezino izdvajanje kao specifična oblika otuđenja i njezino kompariranje s postvarenjem. Da nas zastajanje na tako shvaćenoj ideologiji ne odvede u kako bi rekao Hegel, »noć u kojoj su sve krave crne«, uvodimo pojam *ideologijskog otuđenja s izdiferenciranim značenjem* u odnosu na filozofijski pojam ideologije.

b) Ideologija i postvarenje

Kakav je odnos ideologije i postvarenja?

Da li je riječ o istovjetnim, međusobno različitim, ili o međusobno subordiniranim-superordiniranim pojmovima?

Za H. Burgera je, primjerice, pojam ideologije superordiniran pojmu postvarenja. U tome smislu, postvarenje je samo specifičan oblik »ideologijskog odnosa« što je na djelu u »takozvanim ekonomskim odnosima«, pod Marxovim nazivom »robni fetišizam«, kojega je »G. Lukács promislilo kao građanski realitet duboko prožimajući 'fenomen postvarenja'«. ¹³

S druge strane Lukács, istražujući način na koji postvarena struktura robe »kao univerzalne kategorije društvenog bitka« »utječe na čitav vanjski i unutrašnji život društva«, dolazi do zaključka da se postvarenje proširuje s robnog odnosa proizvodnje na sve ostale aspekte čovjekova života, dakle i na one što pripadaju, prema prijašnjim izvođenjima, sektoru ideologije. Rečeno širenje postvarenja zbiva se, prema Lukácsu, kao posljedica nametanja robne strukture svekolikoj čovjekovoj svijesti. Zbog toga se čovjekove odlike i sposobnosti ne sjedinjuju u integritetu ličnosti, već se pojavljuju kao »stvari« spram kojih se on odnosi kao i spram objekata vanjskog svijeta.¹⁴

L. Goldmann također pokriva pojmom postvarenja sve oblike duhovne nadrgradnje, kako one povezaniye s ekonomskim životom (kao što su *pravo* i *politika*), tako i one što su po svojoj strukturi udaljenije od njega (poput *religije*, *moral*a, *umjetnosti*, *književnosti*, *filma*). Budući

¹² *Ibid.*, str. 72; M. Kangrga, *Op. cit.*, str. 152—156.

¹³ H. Burger, »Ideologija kao stvarnost«, *Praxis*, Zagreb, br. 1—2/1972, str. 105.

¹⁴ Usp. G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Naprijed, Zagreb, 1977, str. 156—160. i d.

da postvorena ekonomska cjelina prodire u sve manifestacije ljudskog života i na isključiv ih način prisvaja, smatra Goldmann, svi navedeni oblici duhovne nadgradnje neizbježno se postvaruju, pretvarajući se u puki odraz ekonomskog života.¹⁵

Premda različiti teoretici veoma često misle na isti problem kada govore o ideologiji, odnosno o postvarenju (naročito kada je riječ o postvarenju svijesti), ili, kao što je gore slučaj, podvode jedan pojam pod drugi, mislim da je moguće iskristalizirati razlike u značenju oba pojma na već predstavljeni način: time što se postvarenje uzima kao *vrhunac otuđenja građanskog društva*, a ideologijsko otuđenje kao *vrhunac otuđenja postrevolucionarnog društva*. Iz navedene opreke već je na prvi pogled jasno da je ovdje otuđenje pojam kojemu su subordinirani pojmovi *postvarenja* i *ideologije*. To znači da su ideologija i postvarenje shvaćeni kao specifični oblici otuđenja što se javljaju u različitim društveno-historijskim uvjetima. Marx je također uzimao oba pojma kao specifične oblike otuđenja: *ideologiju* kao otuđenje čovjeka u sferi vlastite duhovne proizvodnje i *postvarenje*, (odnosno, kako ga je on nazivao, *robni fetišizam*) kao otuđenje u sferi materijalne robne proizvodnje.

Otuđenje i postvarenje nisu istovjetni pojmovi. Dok je proces otuđenja, pa i ideologije — shvaćene kao otuđenje čovjekove duhovne proizvodnje — na djelu paralelno s početkom društvene podjele rada, dakle, već od početka klasne historije čovječanstva, *postvarenje* »kao univerzalni oblik čitavog bitka građanskog društva (...) do kraja sprovedeno otuđenje (...) univerzalno otuđenje« bitna je karakteristika jedino i isključivo građanskog društva u kojemu je tek postvorena struktura robnonovčane privrede u potpunosti ovladala čitavim društvenim totalitetom.¹⁶ Ako se postvarenje i javljalo u prošlim predgrađanskim epohama ono je za produkciju i reprodukciju društvenog bitka imalo marginalan značaj.¹⁷

Prema tome, postvarenje se nadaje, ne samo kao vrhunac otuđenja čovjeka u sferi robne proizvodnje građanskog društva, već — s obzirom na njegovo proširenje s robnog odnosa proizvodnje na sve ostale aspekte čovjekova života, pa tako i na njegovu duhovnu proizvodnju i njoj korespondirajuće oblike svijesti — postvarenje postaje i *vrhunac ideologije kao otuđenja čovjekove duhovne proizvodnje*.

Da li to znači da postvarenje sada »pokriva« prostor ideologijskog otuđenja? Prije nego što odgovorimo na taj upit, potrebno je promotriti

¹⁵ Usp. L. Goldmann, *Dijalektička istraživanja*, V. Masleša, Sarajevo, 1962, str. 67, 86—93.

¹⁶ Usp. M. Kangrga, »Šta je postvarenje?«, *Praxis*, Zagreb, br. 5—6/1987, str. 592. 592.; usp. o tome i G. Lukacs, *Op. cit.*, str. 150. i dalje.

¹⁷ »Stoga se predmetnost predmeta za čovjeka srednjega vijeka, to jest njegov društveni i ljudski odnos pojavljuje doduše u obliku otuđenja, ali ne i u obliku postvarenja.« (M. Kangrga, *Op. cit.*, str. 592.)

odnos ideologije i ideologijskog otuđenja, odnosno izvesti pojam ideologijskog otuđenja iz filozofijskog pojma ideologije.¹⁸

c) Ideologija i ideologijsko otuđenje

Ideologijsko otuđenje, kao specifični oblik otuđenja čovjeka, označuje proces kojim se proizvodi ideologije kao oblici čovjekova »svjesnoga bitka«, odnosno njegovi otuđeni duhovni proizvodi, *indoktrinacijom* unose u čovjekovu svijest koja stoga — jer je adekvatna, korespondirajuća otuđenom društvenom bitku — postaje *istinita* svijest otuđenog društvenog bitka što se nadaje u obličju: oficijelne filozofije, morala, znanosti, religije (ili ateizma kao »negativne religije«), državopartijske ideologije etc. No, istodobno ta ideologijski otuđena svijest postaje »kri-va svijest« (falsches Bewußtsein — u odnosu na čovjekov *istinski* bitak, istinsko znanje o njemu samome i njegovu svijetu, tj. »znanost povijesti«.

Kada ideologija, kao svijest adekvatna svojem bitku, taj isti otuđeni bitak istinito prikazuje, analizira, mjeri... — kao npr. u pozitivnim znanostima — onda je riječ o uobičajenom »normalnom« funkcioniranju ideologije u kontekstu otuđena svijeta. Ali kada se jedna specifična ideologija — primjenice, kada se radi o postrevolucionarnom društvu, filozofija dijalektičkog materijalizma — iz svojega sektora specifičnog oblika duhovne proizvodnje, proširi na cijelu čovjekovu duhovnu proizvodnju i njoj korespondirajuće oblike svijesti, onda je *na djelu ideologijsko otuđenje* koje je *vrhunac* otuđenja s obzirom da zahvaća ne samo sve oblike duhovne proizvodnje — pa se, da ostanemo na danom primjeru, »objektivni zakoni« dijalektičkog materijalizma posvuda primjenjuju, čak i u biologiji i poljoprivredi (slučaj Lisenko) — već i sve ostale aspekte života čovjeka postrevolucionarnog društva.

d) Ideologijsko otuđenje i postvarenje

Prema tome, na prethodno postavljeno pitanje — da li postvarenje »pokriva« prostor ideologijskog otuđenja — možemo dati potvrđan odgovor samo glede građanskog društva u kojemu je postvarenje *dominantan* oblik ispoljavanja odnosa proizvodnje ljudskoga svijeta, premda se ne može reći da se u njemu ne pojavljuje i ideologijsko otuđenje.

Ono međutim, u građanskom društvu, u odnosu na postvarenje, ima marginalan značaj. No, da vidimo sada kakav je odnos postvarenja i ideologijskog otuđenja, u postrevolucionarnom društvu.

¹⁸ Naglašavamo pridjev *filozofijski* da bismo naglasili njegov specifični, već prethodno izvedeni smisao, i time izbjegli moguće nesporazume glede različitih, mahom sociologijskih, definicija ideologije s bitno drugačijim značenjem.

Za L. Goldmanna postvarenje je »pojava usko vezana s nepostojanjem planifikacije proizvodnje za tržište«. ¹⁹ Na taj se način on *implicito* suprotstavlja koncepciji Horkheimera i Adorna koji ukidanje tržišno-robnog odnosa, u uvjetima monopolističkog kapitalizma, interpretiraju kao vrhunac čovjekova postvarenja. ²⁰ Nasuprot njima Goldmann smatra da je politička i vojna kontrola ekonomije, u uvjetima socijalističke planske privrede, kao i u monopolističkom državnom kapitalizmu, dovela do »slabljenja reifikacije« kao produkta anarhičnosti robnotržišne privrede. Ali postvarenje je za Goldmanna, kompleksan i u sebi proturječan proces, sa svojim, za čovjeka, *pozitivnim* i *negativnim* učincima. Ukidanje autonomije robne proizvodnje i ekonomije rezultira i ukidanjem autonomije čovjekova subjekta i individualne slobode, kao »pozitivnih tekovina reificiranog društva«, što, kao ukidanje postvarenja, može dovesti do »povratka srednjovjekovnom barbarstvu pojačanom sredstvima moderne tehnike«. Ta opasnost tim više dolazi do izražaja činjenicom da svijest individue ostaje i dalje, u negativnom smislu nijeći, postvorena, pa istom uspostavljeni »dualizam klasične kapitalističke reifikacije« rezultira monstruoznim učincima fašizma. Fašizam je, dakle, za Goldmanna produkt, ne apsolutne dominacije postvarenja, kako smatraju Horkheimer i Adorno, već plod manifestiranja njegova isključivo negativnog aspekta koji postaje dominantan upravo zahvaljujući ukidanju *robnog odnosa* kao uzroka postvarenja, samim tim i pozitivnih njegovih rezultata — »univerzalnosti vrijednosti i (...) individualnih sloboda«. ²¹

I u »ostvarenom« socijalizmu nestaju, uglavnom, pozitivni oblici postvarenja, kao što su tržištem uspostavljena sloboda i individualnost, što dovodi do skrajnje negativnih konzekvenci čiji je ekstremni izraz *staljinizam*. Razloge za to Goldmann nalazi, među ostalim, i u specifičnoj biti proleterske ideologije koja zapostavlja buržoasku ideju *slobode* na račun ideje radničke *solidarnosti*, što rezultira, poviješću radničkog pokreta u velikoj mjeri potvrđenim, *totalitarizmom* i *autoritarnošću*.

Goldmannova postavka o povezanosti ukidanja robnotržišne privrede i, posljedično, »pozitivnih elemenata« postvarenja, s totalitarizmom i autoritarnošću režimā postrevolucionarnih društvenih sustava, dobiva neprijepornu potvrdu u tekućoj historijskoj praksi. Ukidanje tržišta i robne proizvodnje u društvenim sustavima etatističkog socijalizma rezultira, kako tlačenjem osobnih sloboda tako i materijalnom oskudicom individua. No, za Goldmannovu tezu je posebice ilustrativna činjenica da je do najdrastičnijeg tlačenja čovjeka, do kršenja najelementarnijih ljudskih prava u posljednjim desetljećima došlo upravo u onim društvenim sustavima što su se — poput Pol Potove Kampučije, Kine u raz-

¹⁹ L. Goldmann, *Op. cit.*, str. 102. *teljstva*, str. 170—175.

²⁰ Usp. M. Horkheimer — Th. Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, str. 170—175.

²¹ L. Goldmann, *Op. cit.*, str. 102—105.

doblju »kulturne revolucije«, Enver Hoxhine Albanije i sl. — odlikovali najradikalnijim vidovima ukidanja tržišnorobnih mehanizama proizvodnje, kao odlučujućih uzroka čovjekova postvarenja.

Procesom postvarenja u uvjetima robnonovčane privrede, čovjek se maksimalno otuđuje, u tome smislu što sve svoje materijalne i duhovne proizvode tretira kao sebi tuđe stvari; no, on istodobno, kao osamljena i otuđena individua, u svojoj postvarenoj autonomiji i slobodi, »uživa« tekovine potrošačke civilizacije: konzumira bogatstvo proizvoda materijalne i kulturne industrije.²²

Ideologijsko otuđenje, kao pretpostavka i učinak zarobljavanja čovjekove svijesti putem ideologijskopolitičkih mehanizama, javilo se u postrevolucionarnom društvu prvenstveno kao posljedica neostvarenih snova revolucije: prvo, apsolutnog razotruđenja čovjeka i izgradnje slobodne autentične ljudske zajednice i drugo, postizanja superiornosti spram suprotstavljenog građanskog društvenoekonomskog sustava glede efikasnosti proizvodnje i materijalnog društvenog bogatstva. Ukidanjem, odnosno ograničavanjem robne proizvodnje i tržišta u postrevolucionarnom društvu,²³ dokinuti su pozitivni aspekti postvarenja, kao što su autonomija i sloboda individualiteta, čime je olakšana ideologijska indoktrinacija čovjekove svijesti, ionako već otprije za nju preparirane negativnim učincima postvarenja.

e) Ideologijsko otuđenje i postrevolucionarno društvo

Paradigmatički pojavni oblik ideologijskog otuđenja jest ortodoksnomarksistička »znanstvena ideologija« postrevolucionarnog društva, što se formira na specifičan način odvajanja ideologije od njezine materijalne osnove: proizvodnje društvenog života. U tome se smislu osamostaljena ideologija diže na rang proleterskog *Weltanschauung*a, navodno određenoga klasnim interesom. Taj se interes, međutim, ne izvodi iz potreba konkretno opstojeće klase, već se sama klasa prilagođuje prethodno ustanovljenu pojmu njezina interesa. Na taj se način, dakle znanstvena ideologija izvodi »prevlašću spoznajnoteorijskog stajališta nad materijom povijesti.«²⁴

²² Revolucionarne 60-te godine XX. stoljeća svom silom su se oborile na postvarenje, upravo u to vrijeme cvjetajućeg, »društva obilja«, tražeći alternativu oslobođene nepostvarene autentične ljudskosti. Potom nadošla kriza i u njoj prateća materijalna oskudica, upozorile su na to da postvarenje potrošačkog društva ima i tamniju alternativu: insuficijentniji materijalni i duhovni život čovjeka, što se nadaje kao otuđenje čovjeka od osnovnih pretpostavki ljudskosti — od sredstava za zadovoljavanje njegovih najelemenarnijih egzistencijalnih potreba. Takvo stanje, ukoliko je riječ o »civiliziranim društvima« u pravilu prati i *ideologijsko otuđenje*.

²³ U većini postojećih postrevolucionarnih društava ukidanje robnotržišne privrede je više intencionalno nego faktično. Međutim, ograničenje robnotržišnog odnosa je na djelu — i to u onoj mjeri u kojoj je nazočno i ograničenje individualnih sloboda građana.

²⁴ Usp. I. Pačić, *Proizvodnja ideologije*, str. 44—49.

»Znanstvena ideologija« zahvaća i okupira posvemašnji totalitet postrevolucionarnog društva i, zbog vlastite isključivosti, ne ostavlja prostora za drugačiju proizvodnju duhovnog sektora bitkâ; štoviše, njezinom se praksom formira *ideosfera* kao posebna sfera govora jedne ideologije koja funkcionira »sama po sebi«. ²⁵

Iz tako oblikovane ideosfere proizlazeća specifičnost i bit ideologijskog otuđenja sastoji se u tome što se proklamacija *a priori* izjednačuje sa stvarnošću, teorija s praksom, naravno, ideologijski a ne zbiljski. Riječ je, konkretno, o *golemom raskoraku između proklamacije i zbilje*, koji se kontinuirano perpetuirâ čineći zbilju postrevolucionarnog društva, u odnosu na pojam proklamirajućeg socijalizma, u biti *jednom velikom laži*. Svjesna toga, vladajuća je elita izgradila snažne obrambene mehanizme, u vidu stroge kontrole sredstava javnog priopćavanja i svake vrste pisane riječi, zatvaranja granica u smislu zabrane fluktuacije ljudi i ideja, te organiziranjem moćnih institucija fizičke prisile.

U takvim uvjetima, ponajviše ipak, ideologijske represije, utemeljene na jednoj progresivnoj teoriji — koja ideologizacijom gubi svaku progresivnost, ali se i dalje ideologijski samorazumijeva apsolutno naprednom i pozitivnom — izgrađuje se u (moralnoj) svijesti individue i društvenog totaliteta svojevrstan *superego* koji zaprečuje *uvid istine*, jer je istina: *nesrazmjer između proklamacije i zbilje*, kao takva za vlast — a time i za *superego* — kontrarevolucionarna«, »reakcionarna«, »kriminalistička«, »imperijalistička«, »izdajnička«, »renegatska«, »zločinačka«, »neprijateljska«, »antikomunistička« itd.

Navedeni *ideologijski superego* — kao rezultat čovjekova ideologijskog samootuđenja u postrevolucionarnom društvu — mnogo snažnije od institucionalne prisile onemogućuje otpor individua represiji i ugnjetavanju. Ni najkrvavije desničarske diktature, kao npr. u Čileu, Južnoafričkoj republici, a nekoć i u Nikaragvi, unatoč brutalnoj fizičkoj represiji, ne uspijevaju spriječiti otpor stanovništva isključivo zato što ne raspolazu tako efikasnom ideologijom. S druge strane do *spontanog* otpora »socijalističkoj« vlasti u pravilu ne dolazi ni u jeku najbrutalnije represije kakva je bila u epohi staljinizma. Odstupanje od toga pravila (u slučaju Poljske) uvjetovano je snažnim utjecajem kontraponirane katoličke ideologije na formiranje *superega*.

Takvo ideologijsko otuđenje — *diktatura svijesti nad sviješću* — što je kulminaciju doživjelo u epohi staljinizma, kada su i osuđenici na smrt bili uvjereni u svoje nepostojeće zločine, može se, po svojoj unutarnjoj snazi, u povijesti usporediti samo s katoličkom ideologijom u doba srednjovjekovne inkvizicije.

Otuđenje u ekonomskoj sferi, uvjetovano eksploatacijom, podjelom rada i borbom za materijalnu egzistenciju samo po sebi dopušta mogućnost kritičke refleksije o otuđenom dehumaniziranom stanju, i može biti

²⁵ *Ibid.*, str. 191—196.

čak podstrekom za stvaranje revolucionarne klasne svijesti u cilju razotudjenja, prevraćanjem postojeće situacije. Međutim, ukoliko je ono praćeno otuđenjem svijesti — bilo njenim postvarenjem ili ideologizacijom — gubi se svijest o otuđenju, a u glavama pojedinaca vlada uvjerenje da je njihov otuđeni život — istinski stvaralački život, da je njihovo represivno društvo — autentička ljudska zajednica, da je njihov dehumanizirani svijet — najbolji od svih mogućih i zamislivih. Drugim riječima, oni su dvostruko otuđeni: *materijalno*, od vlastitoj biti primjerene istinske egzistencije i *duhovno-spoznajno*, od istine o vlastitom otuđenom položaju — radi se, naprosto, o *totalnom otuđenju* u kojemu »iščezava svaka slutnja o otuđenju«. ²⁶

Mislav Kukoč: IDEOLOGICAL ALIENATION: THE CULMINATION OF ALIENATION IN POST-REVOLUTIONARY SOCIETY

Summary

In the condition of global social tension between mutually opposed economic-political systems, total alienation as the culmination of alienation, appears on the scene in its two shapes which are to be taken as the extreme consequences of the same alienating process. The paper propounds the statement that *reification*, as the consequence of the overpowering of human consciousness by the market mechanism, turns out to be the culmination of the alienation of *bourgeois* society. In order to show how and why *ideological alienation* becomes the dominant form of the self-alienation of man in *postrevolutionary* society, the author first problematizes and then analyses the concept of *ideology* and along with it the concepts of *alienation* and *reification*.

²⁶ Usp. V. Sutlić, *Bit i suvremenost*, str. 74.